

El *Llibre de menescalia* de la Societat Castellonenca de Cultura: Aproximació lingüística i codicològica

Lluís Gimeno Betí

Universitat Jaume I
Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona

llgimeno@senior.uji.es
<https://orcid.org/0000-0002-0347-0951>

Received: 09/04/2017; accepted 03/07/2017
DOI: <https://doi.org/10.7203/MCLM.4.10068>

The *Llibre de menescalia* of the Societat Castellonenca de Cultura

ABSTRACT

The library of the Societat Castellonenca de Cultura (Castelló de la Plana) keeps a Catalan manuscript on *menescalia* (veterinary medicine) virtually unknown to the specialists. Here we provide a diplomatic description, a presentation of its content, and particularly a first linguistic analysis. Our study allows us to locate its elaboration in the mid-14th century within the area of Morella, and to attribute it to a *paraire* or to a merchant. The manuscript is currently in the process of being edited.

KEYWORDS

Veterinary medicine; medieval manuscripts; Old Catalan texts; Morella; linguistic study

Magnificat Cultura i Literatura Medievals 4, 2017, 107-129.

<http://ojs.uv.es/index.php/MCLM>

ISSN 2386-8295

RESUM

La biblioteca de la Societat Castellonenca de Cultura (Castelló de la Plana) conserva un manuscrit de menescalia en català pràcticament desconegut dels especialistes. En aquest treball es descriu codicològicament, se'n presenta el contingut i, en particular, se'n aporta una primera anàlisi lingüística. Aquest estudi permet situar-ne l'elaboració a mitjan segle XIV, a l'àrea de Morella, i atribuir-lo a un pareire o mercader. El manuscrit es troba actualment en procés d'edició.

PARAULES CLAU

Menescalia; manuscrits medievals; textos catalans antics; Morella; estudi lingüístic.

Lluís Gimeno Betí. 2017. 'El Llibre de menescalia de la Societat Castellonenca de Cultura: Aproximació lingüística i codicològica', *Magnificat Cultura i Literatura Medievals*, 4: 107-129

TAULA DE CONTINGUTS

- 1 **Introducció** – 109
- 2 **Descripció del manuscrit** – 111
 - 2.1 *Descripció externa* – 111
 - 2.2 *Descripció interna* – 113
- 3 **Un tast lingüístic** – 115
 - 3.1 *Vocalisme* – 115
 - 3.1.1 Vocalisme àton a/e – 116
 - 3.1.2 Vocalisme àton o/u – 116
 - 3.1.3 Fenòmens de canvi vocàlic – 116
 - 3.2 *Consonantisme* – 117
 - 3.2.1 Aspectes generals – 117
 - 3.2.2 Fenòmens de canvi consonàntic – 118
 - 3.3 *Morfologia* – 119
 - 3.3.1 Aspectes generals – 119
 - 3.3.2 Algunes precisions – 120
 - 3.4 *Comentaris lexicals* – 120
- 4 **Conclusions** – 123
 - 4.1 *Data del manuscrit* – 123
 - 4.2 *Adscripció diatòpica* – 124
- 5 **Obres citades** – 128

*Exiguum munus nemo condemnat amici;
dat pira, dat poma, qui non habet altera dona*

1 Introducció

La Societat Castellonenca de Cultura (SCC) conserva, al seu fons històric, un manuscrit de mitjan segle XIV que conté un interessant manual de menescalia,¹ del qual presentem aquí la descripció i una primera anàlisi lingüística. Actualment, es troba en procés d'edició a càrrec de l'autor d'aquest treball.²

Un parell d'ex-libris impresos al f. rr. indiquen que pertangué a l'historiador Manuel Betí Bonfill (Sant Mateu del Maestrat, 1864-1926), que el descobrí a la localitat de Morella durant les recerques que portà a terme en el primer quart del propassat segle XX. Després del seu traspàs, Àngel Sánchez Gozalbo, metge, historiador i un dels fundadors de la SCC, aconseguí que l'ajuntament de Castelló de la Plana comprés l'arxiu de mossèn Betí, que ingressà a l'associació. Així, aquest ric fons pogué ésser estudiat pels seus membres, que eren els intel·lectuals més notables del nord del País Valencià de l'inici del segle XX. Per al manuscrit de menescalia, és el cas, com es veurà, de l'escriptor Ricard Carreras Balado (Castelló de la Plana, 1866-1929), primer secretari de la SCC i també primer director del seu *Boletín*, segons una anotació que hi deixà. Aquests personatges i altres del mateix cercle (Salvador Guinot, Josep Pascual Tirado, Eduard Julià) estaven interessats en l'estudi i l'edició d'obres medievals en català, literàries i no literàries, i en l'anàlisi comparativa del lèxic que localitzaven als manuscrits que tenien a l'abast, i Carreras, precisament, era l'ànima del grup (Gimeno 2006).

A continuació, presentem una descripció codicològica i del contingut del manuscrit i una anàlisi preliminar dels seus trets lingüístics més destacats. Una i altra, com es veurà, situen la còpia i la primera utilització del còdex a l'àrea de Morella durant les dècades centrals del segle XIV.

Aquest còdex és un testimoni més, poc conegut fins ara i gens emprat en els estudis especialitzats,³ de l'ús del català per a l'accés als coneixements pràctics de caràcter científicotècnic, en concret la menescalia o medicina dels cavalls i altres animals de peu rodó.⁴ Tot i que el tipus d'animals susceptibles de ser tractats per la menescalia podia ser molt variat (Cifuentes 2002), els cavalls, pel seu protagonisme en la societat de l'època, n'eren l'objectiu principal. Per tot això,

1. Optem per la grafia amb *e* d'aquest mot, d'acord amb la pronúncia general a l'àrea occidental de la llengua, i amb el suport de la documentació antiga. En català, apareix tant en la part oriental com en l'occidental grafiat amb *-e-*: a la primera meitat del segle XIV, a l'obra *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós*, text de la part oriental de l'idioma; a la segona meitat del segle XV, a l'*Espill*, i en diversos documents dels segles XIV i XV anònims, així com al *Llibre de menescalia* de Manuel Dieç. Modernament, és paraula en ús encara en català occidental, i molt vivent a la zona septentrional valenciana.

2. Regraciem el Dr. Lluís Cifuentes (Universitat de Barcelona) pels seus comentaris i per permetre que la descripció del manuscrit publicada a la base de dades *Sciència.cat DB* sigui incorporada en aquest treball.

3. Només ha estat descrit a BITECA manid2333 <<http://tinyurl.com/msohrcl>> [accessed 25-02-2017] i, més recentment, a *Sciència.cat DB* (vegeu més endavant).

4. Cifuentes 2006: 146-151 i 423-424. Per a la menescalia a l'àmbit de l'antic regne de València, vegeu Dualde 1997 i Ferragud 2009.

aquest tipus de manuals pràctics —i aquest és d'extrema practicitat, com es veurà— interessava tant els individus que tenien per ofici l'exercici de la menescalia, els menescals, com els que, a l'àmbit privat, desitjaven tenir a mà un text d'autoajuda sobre una matèria de tan sensible importància: nobles, mercaders i altres persones usuàries habituals de les cavalleries. El manuscrit morellà molt probablement pertangué a un paraire o mercader de la zona, i això, tenint en compte que els testimonis que han tendit a conservar-se són els que provenen de l'elit nobiliària, en fa un supervivent de gran interès per a tot tipus d'estudis.

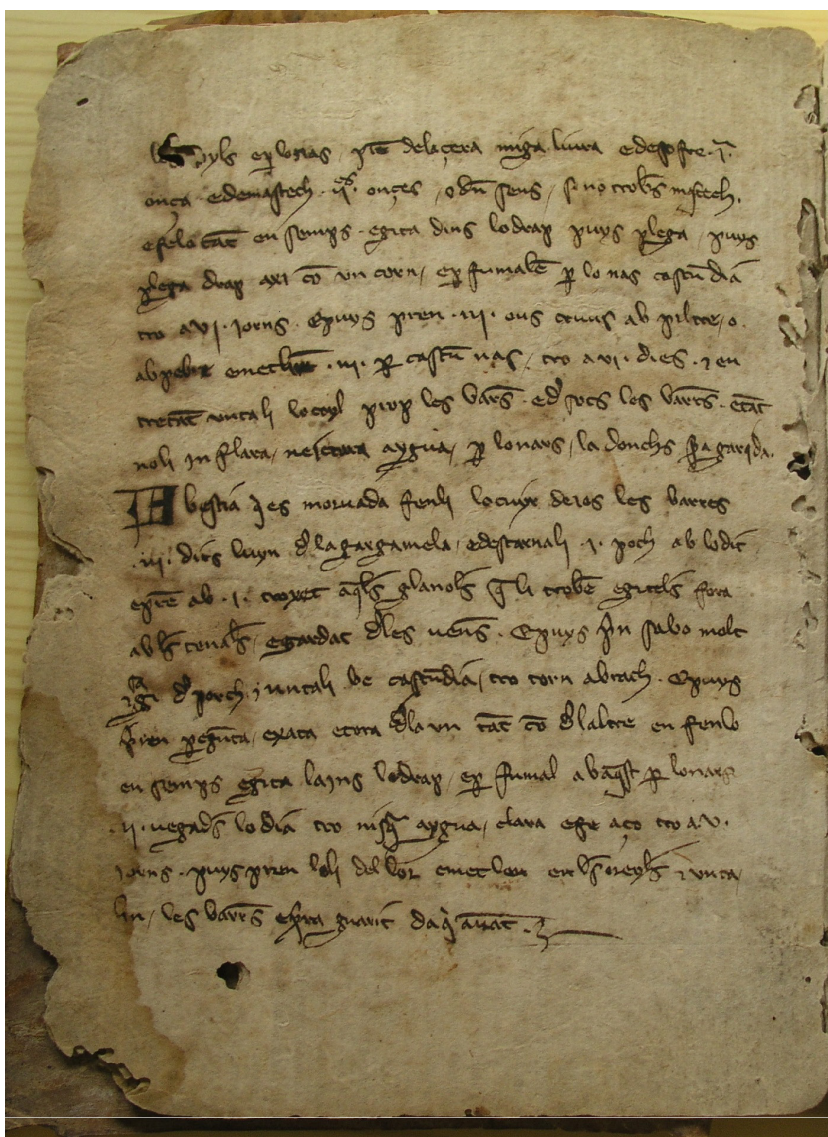

Fig. 1: Llibre de menescalia [3v] (mà 1). Societat Castellonenca de Cultura.⁵

5. Totes les imatges d'aquest article provenen del llibre de menescalia de la Societat Castellonenca de Cultura, i han estat realitzades per aquest autor (CC-BY 4.0 Lluís Gimeno Betí).

2 Descripció del manuscrit

La descripció que segueix és una síntesi de la que ha estat publicada a la base de dades *Sciència.cat DB*.⁶ S'incorpora aquí, amb l'autorització corresponent, per facilitar la comprensió i el coneixement del manuscrit.

2.1 Descripció externa

El manuscrit, que no té assignada cap signatura, és un còdex de paper gruixut sense filigrana de 29 folis en quart que mesuren 195×145 mm. Consta de tres plec de 6+6, 4+4 i 6[-1]+6[-2] folis, amb el darrer plec deficient per haver-se eliminat un foli entre els actuals ff. 24 i 25 (en resta un taló ampli, en blanc) i dos més al final (tallats de més arran, amb restes d'escriptura) i per tenir el f. 27 retallat pel mig (en queda una mica menys de la meitat superior). No té foliació antiga, però Ricard Carreras n'hi va introduir una de moderna l'any 1926, en aràbics i amb tinta vermella, a l'extrem superior dret dels folis.⁷ Preparació de la pàgina a punta seca, visible amb dificultat a quasi tot el manuscrit excepte als darrers folis, que marca exclusivament els extrems de la caixa d'escriptura, de 140×105 mm; és respectada a la part més formal (ff. 2r-17r, texts 3 i 4), mentre que a la resta el text sol superar aquestes mesures. El text hi és copiat a ratlla tirada, de manera molt més acurada en aquesta part més formal. Són en blanc els ff. 22r-27r.

La relligadura és l'original, en pergamí i amb reforços del mateix material al llom, però sense solapes interiors. No és un pergamí documental. Té el títol "Libre de menescalia", emmarcat, a la part de dalt de l'exterior de la coberta posterior, escrit per la mà 2 (vegeu més endavant), i al damunt, una prova d'escriptura ("Al molt amat") de la mateixa mà. A l'interior no hi ha anotacions.

L'estat de conservació és regular, amb taques d'humitat i galeries d'insectes que, a excepció del primer foli, no afecten el text. El primer plec té un dels cordills trencat i l'últim té les mancances que ja s'han esmentat. La relligadura té alguns estrips laterals i, a la coberta anterior, senyals d'haver quedat doblegada en algun moment.

Té segells de la Societat Castellonenca de Cultura, al peu dels ff. 1r i 15r, i dos més del llegat de Manuel Betí ("Ex-libris Manuel Betí"), al peu del f. 1r. També hi ha ex-libris de posseïdors anteriors: "D. Rosell" (?), amb lletra potser del segle XVI o XVII; i "Jaime Roig", escrit potser al segle XVIII o XIX, un i altre a l'exterior de la coberta anterior.

De l'interior del manuscrit poden obtenir-se altres dades que permeten datar-ne i localitzar-ne l'elaboració. Hi ha proves d'escriptura d'almenys les mans 2, 3 i 4 (coberta anterior, ff. 16v, 20v i 29v), la més significativa de les quals és al marge dret del f. 20v: "Davant vós, senyor En Guillem ça Corbella" (mà 3). No és, per sort, un nom mut: Guillem Sacorbella fou un jurispèrit de Morella, documentat l'any 1340 (Alanyà 2002: 5-6 i 14-15, doc. 3). D'altra banda, als comptes del text 6 s'esmenta com a coetani el notari de Morella Martí Estrany ("Stran", "Strany"), documentat en els anys 1345-1368 (García Edo 1992-1993: 20, 26 i 47), i un bon nombre d'individus, homes i, sobretot, dones, clients d'un pareire o mercader de draps de llana i de cereals anònim, segurament de Morella, al qual, o al cercle del qual, sembla que s'ha d'atribuir l'elaboració del manuscrit. L'anàlisi

6. *Sciència.cat DB* mst261<<http://tinyurl.com/ljedgaz>> [accessed 25-02-2017]. Se'n conserven reproduccions completes tant a l'arxiu d'aquest projecte com al de BITECA.

7. Carreras afegí una anotació autògrafa al peu del f. 29v datada el 17/05/1926 i escrita amb tinta vermella, que dóna compte d'haver foliat el manuscrit: "Hunc librum usque ad fol. 29 (XXVIII), ex quibus fol. 27 inminutus [sic] est, ego Richardus Carrerae, scriba, .xvi. kal. jun. .M.DCCC.XXVI., die vero intitulata lune qua sanctus Paschalis Baylon colebatur, foliavi. Laus Deo".

dels protocols conservats de Martí Estrany (Arxiu històric de Santa Maria de Morella) potser podria identificar aquests individus i el mateix pareire o mercader.⁸

Deixant de banda les anotacions de posseïdors posteriors a la relligadura, ja esmentades, el text del manuscrit fou copiat per quatre mans diferents, que escriviren en gòtica cursiva, totes elles segurament de l'àrea de Morella. Per l'ordre en què devien intervenir, són les següents:

- 1) ff. 2r-16v i 17r (texts 3 i 4). Morella, c. 1340-1350. Lletra regular i acurada. És la mà principal.
- 2) ff. 1r, 9r, 10r, 14v i 17v-20v (text 1 i notes marginals que aclareixen el lèxic del text 3 als ff. 9r, 10r i 14v). Morella, mitjan s. XIV. Correcta, però menys acurada que les altres. D'algú poc familiaritzat amb l'escriptura.
- 3) ff. 1r, 20v i 21rv (text 5, invocació a l'encapçalament del f. 1r i prova d'escriptura amb el nom de Guillem Sacorbella, f. 20v). Morella, mitjan s. XIV. Correcta, pròxima a la principal, però menys acurada.
- 4) ff. 1v, 16v, 20v i 27v-29v (texts 2 i 6 i probablement també unes proves d'escriptura en cal·ligrafies variades, sobretot en gòtica híbrida, als ff. 16v, 20v i 29v). Morella, mitjan s. XIV. Correcta, però menys acurada que les anteriors. D'algú menys familiaritzat encara amb l'escriptura.

La darrera d'aquestes mans (4) és la que cal identificar amb el pareire o mercader que posseï el còdex, i que segurament n'impulsà l'elaboració per al propi ús. Les altres mans més insegures (2 i 3) correspondrien a individus del seu cercle familiar i/o professional. La mà principal (1), molt més formal i familiaritzada amb l'acte d'escriure i l'elaboració de llibres, podria ser d'un copista professional o d'algun individu amb un contacte regular amb l'escriptura.

El manuscrit no té cap tipus de decoració en color, però sí que hi ha caplletres simples (en algunes d'elles tot just s'hi insinua una lleugera decoració de filigrana), d'una o dues unitats de pauta, traçades amb la mateixa tinta que el text, a l'inici de cada capítol dels texts 1, 3 i 4. D'altra banda, al f. 21r (text 5) hi ha un buit per a una caplletra, aparentment més gran, amb lletra d'espera. Aquestes caplletres reproduirien les que hi devia haver a l'antígraf dels texts 3 i 4, que probablement era una còpia més formal. Contra el que era habitual, els articles dels texts 1, 3 i 4 no tenen títols o rúbriques, sinó que fa l'efecte que, el que en algun moment ho havia estat, s'ha integrat a l'inici del text de cada article.

8. A banda del notari, els noms dels individus que s'hi esmenten són els següents: "[sa muler] d'En Bertolomeu Segara", "Na Sela[r]monda", "sa muler d'En Lombart", "Na Catalina", "Na Saragoça", "Na Fornera", "Na Masa", "Na Vicenta", "sa muler d'Antoni Franç", "Na Ramona", "sa muler de G[u]iamó Martí", "sa muler d'En Ramon Jouan", "sa muler d'En Fontana", "l'amiga? Dolcina", "Na Lombarda", "Na Floreta", "Na Valenceta", "Pere Çabater", "Johan Galf", "Domingo Miró", "Arnau? del Mol", "Domingo Timoneda", "G[uiam]ó Timoneda", "Pascual Guerau", "Johan Galf", "G[uille]m Bleda", "Domingo Areneles", "Domingo Casteló", "Johan Casteló", "Savart Jover" i "Pere Cerdà".

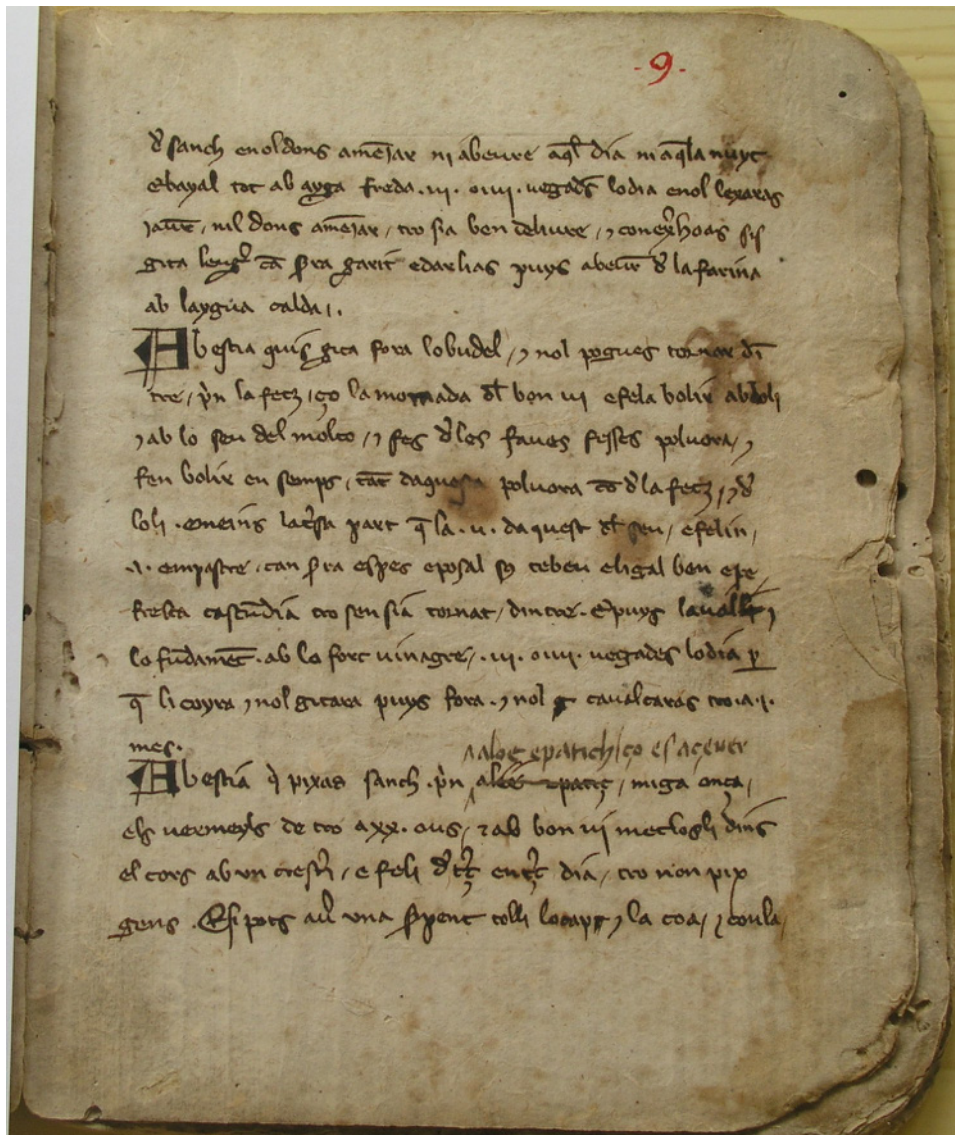

Fig. 2: Llibre de menescalia [9r] (mà 2)

2.2 Descripció interna

El manuscrit conté sis textos o obres diferents:

1. ff. 1r i 17v-20v. *Receptes de menescalia i medicina.*

Dos blocs de receptes, tant per a animals com per a persones, afegits per una mateixa mà (mà 2) en espais deixats en blanc per la còpia principal (textos 3 i 4, mà 1). El primer, potser per coincidir amb l'inici del còdex, és precedit per la invocació "Ihesus Christus" (f. 1r, de la mà 3).

Íncipit: "A bèstia volguesen los uls exir del cap, sagna d'ampdues parts dels polsos e puxes pren [bones bran]ques de fonol tendre e cou-les bé ab bon vi..." (f. 1r); "Qui vol engrexar bèsties, aga hom farina de faves, fets-li'n abeuratge e faràs grasa..." (f. 17v).

Èxplicit: "... A bèstia que agués mengat rialgar que fos sobre entrat, age hom d'un engüent que hom apelle palauí" (f. 20v).

2. f. 1v. *Nota sobre les lletres dominicals.*

Nota per a ajudar-se en el càlcul del calendari, que també podia tenir aplicacions mèdiques i veterinàries. De difícil lectura pel mal estat del foli i de la tinta, però aparentment completa. Copiada per la mà 4 (vegeu el text 6).

Íncipit: “Aqest hé[s] lo comte de la luna e de totes les festes movibles, axí com de la septuegesyma e de ca[r]ne[s]to[ll]tes? e de totes les altres festes qe movibles sien, e començaré a les letres dominicals, e tot aq[ue]st comte scriu-ce? en la mà esquera, e fa hom letres dominicals in [sic] les juntures après les ungles...”

Èxplícit: “... en lo terç dit en la yu[n]tura pus jusana [...] al començ de freber [sic] en lo [...]”.

3. ff. 2r-16v. *Compendi de menescalia.*

Compendi de menescalia complet (es clou amb un colofó), elaborat per un anònim a partir de fonts que no s’han estudiat —les obres escrites de l’època i potser la tradició oral local— i que no és l’objecte d’aquest article analitzar. Copiat per la mà principal (mà 1).

Íncipit: “A bèstia espatlada, pren mesura del nuu de l’espatla tro jos ves la cama, un forch, e fen aquí lo pèl .i. poch e imfla ab un canó l’espatla, e puys descarna-ho ab lo ferre tro sus lo nuu de l’espatla...”

Èxplícit: “... e si per ventura n’exís os, prin gala en bon ermini [sic], ço és, .i.^a. pedra vermeyla, tant del .i. com de l’altre, e fe’n pólvora. Cascun dia, cant auràs lavat ab lo vinagre o ab l’orina, possa de la pólvora tant tro sia lo mal garit e exut. — Ffinito libro sit laus et gloria Christo. Amen”.

4. f. 17r. *Receptes d’emplastres.*

Receptes per a l’elaboració d’emplastres per a ús en humans copiades per la mateixa mà que el text 3.

Íncipit: “Empastre natural. Prin dels ous de les formigues e del such de la raül del panicalt e del such del porro...”

Èxplícit: “... Altre empastre provat. Prin erba sana que à nom erba de senc ab la remolta del molí que·s fa entorn de la mola e fe’n empastre”.

5. f. 21rv. *Nota sobre els dies nefastos.*

Nota sobre els dies nefastos, a tenir en compte en la pràctica de la flebotomia o la presa de medicaments, tant en persones com en animals, copiada per la mà 3.

Íncipit: “Aquests són los dies exceptats en los quals en alguna manera per alguna neccitat a les [sic] hòmens o bèsties no és bo minvar e traure sanç...”

Èxplícit: “... Ítem, novembre n’à .ii., ço és, lo .ii. e el .xvi. Ítem, deembre n’à .iiiie.: el .iii. e el .vi. e el .vii. e el .ix.”.

6. ff. iv i 27v-29v. *Comptes d’un paraire o mercader de Morella.*

Comptes per la venda de llana, estam, ordi i avena o civada a la menuda a diversos individus, homes i, sobretot, dones, i recordatoris de préstecs fets davant del notari de Morella Martí Estrany. Obra, aparentment, d’un paraire o mercader de draps de llana i de cereals (mà 4). Manca la meitat inferior del f. 27, que potser contenia part del text, i els dos darrers folis del manuscrit, on sembla que continuava.

Íncipit: “Ítem, [pren sa muler] d’En Bertolomeu Segara dues aroves e .xxiiii. liures de for[ment]” (f. iv); “Na Scla[r]monda: .iiii. liures e mija de lana. Sa muler d’En Lombart: .ii. liures de lana. Na Catalina: .ii. liures de lana, pagat...” (f. 27v); “Na Saragoça: .i. liura d’estam...” (f. 28r).

Èxplícit: “... [Ítem], deu En Domingo Areneles .xiiii. sous. [Ítem], deu Pere Cerdà .xxviii. sous. [Ítem], deu En Savart Jover .xiiii. sous” (f. 29v).

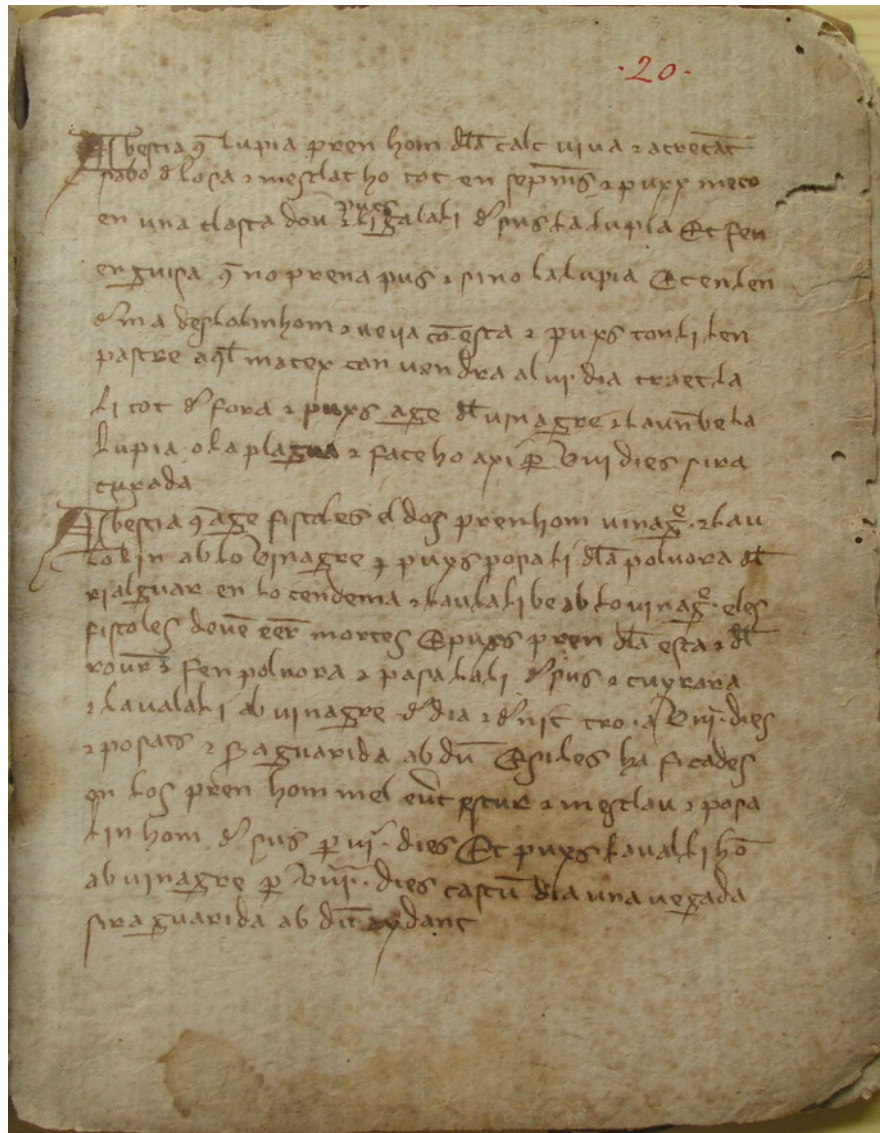

Fig. 3: Llibre de menescalia [20r] (mà 3)

3 Un tast lingüístic

Per a l'anàlisi preliminar de les característiques lingüístiques del manuscrit que segueix s'han emprat tan sols els ff. 1r-3v (texts 1-3, mans 1, 2 i 4). Com és habitual, n'analitzem el vocalisme, el consonantisme, la morfologia i el lèxic.

3.1 Vocalisme

L'anàlisi gràfica dels fonemes /a/, /e/, /o/ i /u/ en les posicions inicial, pretònica i final no ha revelat cap fenomen de tipus fonètic que faci pensar en una gènesi o còpia oriental del text.

3.1.1 Vocalisme àton a/e

Grafia a. Posició inicial: [1r]: ab (*pàssim*), anap, aquella, [2r]: anar, [2v]: abdós, aquí, avant, antigor, aquest, [3r]: asats (*pàssim*), açò, agués.

Grafia a. Posició pretònica: [1r]: maneges, gavare, caparós, calent, [2r]: sagí (*pàssim*), balesta, cascuna, cascun, garit, damunt, [2v]: sagí (*pàssim*), cascun, [3r]: cascun, malvins, sagí, gargamela, [3v]: cascun, *pàssim*.

Grafia a. Posició posttònica: no hi trobem cap exemple.

Grafia a. Posició final: [1r]: bèstia (*pàssim*), estopa, guarida, aygua, vegada, punta, aquella, etc.

Grafia e. Posició inicial: [1r]: exir, estopa, en, [2r]: espatlada, espatla (*pàssim*), encarnat, estar, exut, [2v]: estiga, enpastrat, escarna, entorn, [3r]: estengués, estragola, [3v]: ensens, ensemps.

Grafia e. Posició pretònica: [1r]: menjar, serà (*pàssim*), vegades, vegada, [2r]: mesura, descarnah, desús, plegat, redona, septmanes, [2v]: refresca, demostra, crexen, [3r]: desús, ventura, cregués, sement, refredada.

Grafia e. Posició posttònica: no n'hi ha cap exemple.

Grafia e. Posició final: [1r]: volguesen, dues (*pàssim*), tendre, ferme-la, beure (*pàssim*), gavare, vegades, mànech, cercle, dintre, maneges, gire, sobre, [2r]: ferre, façes, cànem, septmanes, [2v]: dies (*pàssim*), ventre, [3r]: barres, enpastre, dies, dexinflave, muntave, venes, [3v]: sofre, màstech (*pàssim*), onçes, trobes.

3.1.2 Vocalisme àton o/u

Grafia o. Posició inicial: [3r]: ortigues.

Grafia o. Posició pretònica: [1r]: volguesen, fonol, coltel (*pàssim*), [2r]: color, forada-la, [3r]: corrent, podrimer, podrit.

Grafia o. Posicions posttònica i final: [1r]: polsos, [2r]: descarna-ho, [3r]: conex-o. Observem que en la posició posttònica no hi trobem cap exemple.

Grafia u. Posició inicial: [2r]: uberta.

Grafia u. Posició pretònica: [3r]: muntave, pujar.

No hi apareixen exemples en les posicions posttònica i final.

3.1.3 Fenòmens de canvi vocàlic

fonol[1] [1r]. Fonoll és la forma que apareix al manuscrit. Etimològicament prové del llatí **foenuculum** > *fenuc'lu* > *fenoll*, i per assimilació a la *o* tònica passà a *fonoll*, forma ja antiga, com veiem. D'acord amb la informació del DCVB, hi ha dues formes bàsicament: a) *fonoll*, pròpia del català central i baleàric; i b) *fenoll*, pròpia del català nord-occidental, valencià i català septentrional (rossellonés i capcirés). Les pronúncies *funúl*, *funéa* i *funéj*, són també pròpies del català septentrional. La zona que interessa, modernament, fa *fonoll* (ALDC, mapa 1086). La distribució geogràfica moderna ja ens fa preveure com devien anar les coses en aquella època. Les localitats dels Ports de Morella enquestades per l'ALDC (Sorita, Xiva de Morella i Vilafranca) més la resta de comarques amb què Morella ha tingut cronològicament relacions de tipus econòmic i històric contesten *fonoll*.

garit [2r], **garda't**. Les formes *garit* i *garda't*, que monoftonguen [aw] > [a] en posició pretònica provenen del germànic ***wardare** > *guardar* i ***warire** > *guarir*. Es tracta de l'aplec *gw*- procedent

de la semiconsonant germànica [w]. Dels primers textos catalans coneguts ençà, com ara les *Homilies d'Organyà*, ja enregistrem casos amb *ga-* tant en català oriental com en català occidental, que fonèticament representen la pronúncia *gwa-* (DECLC: IV, 698). Aquesta pronúncia es veu corroborada en el mateix text pels exemples “serà guarida” (*pàssim*).

can [3r], **ayga** [3r]. **Quando** > *quan* > can; el llatí vulgar ***acqua** > *aigua* > aiga. Tots dos, segons Coromines, són “imperfeccions gràfiques” que representen la pronúncia *gwa-* (DECLC: VI, 895, nota 6; Coromines 1971: 307).

tin-la-y [3r]. La forma verbal de segona persona de l'imperatiu *tin*, avui dia vivent en valencià sobretot, però també en català nord-occidental, era així mateix pròpia del català oriental allà cap al segle XIX, segons Coromines (DECLC: VIII, 418; Coromines 1971: 329-330), fins que fou substituïda per l'actual *té*. Prové del llatí **tene** > *ten*, després *tin* per canvi metafònic. No podem, doncs, concloure que la citació *tin-la-y* fos en aquell temps forma única valenciana i tortosina com ho és actualment, tot i que sigui una prova lingüística que serveixi per situar geogràficament la redacció del manuscrit, o la còpia que n'efectuà el copista en el seu moment.

onça, onçes [3v]. La *o* tònica d'*onça* és el tractament fonètic evolutiu patrimonial del resultat **ũ** > [o], segons l'ètim **ũncia**. En el fragment estudiat encara apareix sota la forma culta *unces* [3r]. Actualment, *onça* correspon a la pronúncia del català nord-occidental, del tortosí i del valencià.

uberta [2r]. Amb canvi o > u. El pas a [u] es produeix per la influència de la vocal oberta [é], a través del procés d'ascensió de la vocal o > u.

dejós [3v]. Variant fonètica de *dejús* (llat. de *deorsum*) > *dejós*. El canvi *u* > *o* tònica es troba ja documentat en els primers textos de la llengua, com ara als *Furs de València* (Colón *et al.* ed. 1970-2007: I, III, rúbrica II, I.7). *Dejós* és, sobretot, una preposició del segle XIV i apareix majoritàriament en escrits procedents del català nord-occidental i del valencià, segons el CICA. El català oriental en coneix molts pocs usos i, a més, circumscrits al català septentrional (*Vides de sants rosselloneses* i *Cànon* d'Avicenna, amb un cas cada text). Per contra, *dejús* mostra més casos a totes les varietats diatòpiques de la llengua.

nuu [2r]. Apareix en el fragment diverses vegades, procedent del llatí quotidià ***nudu** > *nuu*. És forma pròpia del període que abraça els segles XIII al XV, segons el CIVALL i el CICA, tot i que aquest darrer encara n'enregistra un cas al segle XVI. D'ús general, apareix en tota mena de registres. Diatòpicament, la majoria dels casos provenen del català nord-occidental i del valencià (CICA).

ferre [2r]. La forma primitiva *ferre* (< llatí **ferro**) és documentada entre els segles XIII-XV.

treyt [2r]. Del llatí **tractum** ‘tirat’ > *treit* > *tret*, apareix documentat en la majoria de registres entre els segles XIII-XV. És forma diatòpicament antiga nord-occidental i valenciana de faisó aclaparadora (CICA).

pits [2r]. Provenent del llatí **pectus** > *pits*, conservava la -s final durant l'edat mitjana. Posteriorment, ha estat interpretada com a plural, i d'ací un singular analògic *pit*, modern. Segons el CIVALL i el CICA abraça el segle XIII fins a la primera meitat del segle XV.

nuyt [1r]. Llatí **noctem** > *nuit* > *nit*. Segons el CICA és enregistrada majoritàriament en català nord-occidental i en valencià entre els segles XIII-XV.

3.2 Consonantisme

3.2.1 Aspectes generals

Fonemes fricatiuus alveolars sord /s/ i sonor /z/: [1r]: posa-la-li, posa-li; [2r]: mesura, desús, stopa, sagí, sus, serà; [2v]: sanch presa, sabó, grassa, sanch; [3r]: asats, sement, posa-li, desús, ensús.

Fonemes fricatiu palatals sord /ʃ/ i sonor /ʒ/ [1r]: menjar, maneges, gire; [2r]: cobrex, maior, sagí (*pàssim*), exut, axí, gita-la; [2v]: lexa-la, puxs, mal de buxó, crexen, n'ixqua sanch; [3r]: fexa-li, dejós, dexinflave, pujar, gita-li, jeta-y, conex-o, gita, [3v]: gita, axí, jorns.

Fonema lateral palatal /ʎ/. *Grafies*: [1r]: uls (*pàssim*), mula, coltel (*pàssim*), aquella, aquel; [2r]: là, lí, làins, lava, peyl; [2v]: lúpia, lart, muyla, làins, là, mils, lexa-la, lonc; [3r]: tayla-la, lava; [3v]: [u] ls, liura. *Grafies*: *l* (uls, mula, coltel, aquel, là, lí, làins, liga-li, balesta, luyn, loc, lúpia, lart, mils, lexa-la, lonc, lava, liura), *yl* (aquesta), *yl* (peyl, muyla, tayla, [u]ls).

La consonant palatal /ɲ/ [2r]: luyn

Grups finals amb dues o tres consonants (-nt, -lt, -mp, -mps, -nts, -lts, -mps) i absència de consonant: [1r]: alt, fiblant, vents, tant, damunt; [2r]: tant, mòlt, ensemps, avant (*pàssim*); [3r]: corrent, calt (*pàssim*), sement, tant (*pàssim*); [3v]: ensemps. *Grafies*: *-lt* (alt, mòlt, calt), *-nt* (fiblant, tant, damunt, avant, corrent, sement), *-nts* (vents), *-mps* (ensemps). *Absència*: fen-li, fen-la, crexén. *Representació gràfica dels sons palatals derivats de les consonants llatines SC i X*: [1r]: exir; [2r]: cobrex, exut, axí; [2v]: lexa-la, buxó, crexén; [3r]: conex-o; [3v]: axí.

L'africada [ts], grafiada ç davant a, o, u i c, davant e, i [2v]: terç en terç, çera; [3r]: açò, faça, faça's, calç, unces; [3v]: çera, onça, onçes.

Grups romànics -N'R-, -T'R-: [1r]: tendre.

Consonants geminades: ll, tl, tm, tn: [2r]: espatlada, espatla (*pàssim*), septmanes; [2v]: espatla.

Manteniment de la l del grup interior -LM-: [2v]: palm.

3.2.2 Fenòmens de canvi consonàntic

El fragment presenta casos de gerundis amb elisió de la dental sorda [t] final: “e fen un cercle” [1r], “e fen-li lo pèl”, “e fent-li la peyl” [2r], “fen-la”, “crexén” [2v]. ***facendo** > [fasen] > [faen] > [fen] *fen*, **crecendo** > *crexén*. En els primers textos de la llengua (*Vides de sants rosselloneses*, etc.), hom documenta gerundis sense *-t* provinents de la terminació llatina *-NDO* > *n* per assimilació del grup *ND* > *n* (segle VIII, segons Bastardas).

El grup consonàntic intern romànic *-N'R-*, procedent de la síncope de la vocal del llatí clàssic, *TENERU* > *ten'r* > *ten're* > *tenre*, no es va generalitzar a totes les varietats diatòpiques antigues i actualment encara hi ha exemples de conservació de l'etapa més antiga: *tolre*, *valràs*, *tenre*, *venre*, etc. La inserció de l'oclusiva homorgànica [d] en aquests casos va començar cap a principis del segle IX.

En el fragment que comentem hem detectat casos de geminació del tipus *r'l*, com *espatlada* i *espatla* [2r, *pàssim*, 2v] (< llatí **spatulam**). Segons Coromines (1971: 305-306, punt 28), és possible que sota la grafia única *tl* de la llengua antiga s'amaguin dues pronúncies distintes corresponents als orígens etimològics *l/d*, *t > tl* (*spat'la* > *espatla*; *amid'la* > *ametla*) i *l/j*, *g > tll* (*baj'lu* > *batlle*, *vig'la* > *vetlla*) (segles IX-X) i cadascuna d'aquestes pronúncies es devia generalitzar en una part dels parlars moderns. Al costat dels casos suara descrits, hi apareix també *septmana*, que correspondria encara a l'etapa etimològica primitiva: **septimana** > *septmana* > *setmana*.

Finalment, un altre fenomen de canvi consonàntic que apareix en el fragment estudiat és el manteniment de la *l* del grup interior *-LM-*, com **palmum** > *palm* [2v]. La *l* inicial del grup de líquida més consonant labial sol desaparèixer quan aquesta es troba en contacte amb una vocal també labial, sobretot si és una /u/. En aquests casos, els testimonis ja apareixen en els nostres documents, tant literaris com no literaris, d'aquesta època. Cronològicament, sembla que podem afirmar —sense voler caure en una gosadia— que a mitjan segle XIII ja apareixen els primers indicis del fenomen d'elisió de la *l* en contacte amb una vocal labial no alta. D'altra banda, el fragment documenta *sofre*, provinent del llatí **sulphure** > *soffre* > *sofre*, sense la *l* del grup *-LM-*. La forma més

acostada a l'ètim no és documentada pel CICA ni tampoc pel CIVAL, però sí que ho és pel DCVB en la traducció catalana del tractat de cirurgia de Guiu de Chaulhac (darrer quart del segle XIV).

3.3 Morfologia

3.3.1 Aspectes generals

Substantius masculins: [1r]: uls cap, polsos, fonol, vi, dia, caparós, coltel, mànech, cercle, anap; [2r]: nuu, l'os, forch, pèl, canó, ferre, cànem, dit, sagí, porch, dia, treyt, pits, dits; [2v]: pits, peu, sabó, lart, peus, dies, mal, palm, dit, buxó, ventre, cuyr, dia; [3r]: ferre, oli, dia, enpastre, malvins, sement d'oli, sagí, porch, foch, podrimer, vi; [3v]: [u]yls, nas, sofre, màstech, drap, corn, jorns, ous.

Substantius femenins: [1r]: bèstia, estopa, nuyt, gavare, serp, aygua, punta, sagnia; [2r]: bèstia, mesura, espatla, roda, stopa, cama, balesta, part, septmanes, l'aygua, terra, peyl; [2v]: l'espatla, mà, sanch, lúpia, estopa, antigor, color, çera, grassa, bèstia, carn, nits; [3r]: ortigues, l'ayga, unces, bèstia, l'estragola, barres, gargamela, venes, farina, pólvora, mel, calç, aygua; [3v]: çera, liura, onça, onçes.

Adjectius masculins: [1r]: tendre, bon vi, alt, blanc, guarit; [2r]: maior, alt, encarnat, cascun, garit, exut; [2v]: enpastrat, cascun, mòlt; [3r]: verts, cascun, calt, cuyt.

Adjectius femenins: [1r]: guarida (*pàssim*); [2r]: espatlada, redona, cascuna, calda, uberta; [2v]: presa, guarida, poca; [3r]: verts, corrent, guarida, refredada; [3v]: miga.

Els numerals: [1r]: dues (*pàssim*), un; [2r]: ·i· (un poch), primer dia, ·iii· (tres dies), ·iiii· septmanes; [2v]: ·iii· (tres dies, tres nits), ·xxx· (trenta dies), ·iiii· (quatre dies), tres unces (3), lo primer dia, ·ii· o ·iii· dies; [3v]: miga liura, ·i· onça, ·ii· onçes, ·iii· ous.

L'article: [1r]: los uls, del cap, dels polsos, los uls, la punta; [2r]: del nuu, la espatla, l'os, la cama, lo pèl (*pàssim*), l'espatla (*pàssim*), lo ferre, lo nuu, del espatla, del pèl, lo dit maior, lo sagí (*pàssim*), lo primer dia, la una cama, del pits (*pàssim*), les vents, e el pits, lo pits, l'aygua, la peyl; [2v]: l'espatla, e el pits, la mà, los peus, lo mal, del pits, la grassa, lo dit, lo sagí, del porch, lo pits, al ventre, la bèstia; [3r]: les ortigues, l'ayga, lo ferre, l'estregola, les barres, lo primer dia, lo mal, lo foch, lo sagí (*pàssim*), del porch (*pàssim*), la gargamela, les venes, la farina, lo vi; [3v]: lo nas (*pàssim*), la çera, lo drap, per lo nas.

Pronoms personals: [1r]: posa-la-li, ferme-la, li, posa-li, serà-se'n; [2r]: descarna-ho, hi càpia, unta-la (*pàssim*), fe-la, liga-li, fen-li, met-lo, gita-la; [2v]: met-li, que-n, hi aga, frig-o, mit-o, bat-li, lexa-la, refresca-li, unta-u, demostra-se, qui-s, forada-la-li; [3r]: fexa-li, tin-la-y, unta-li, fe-lo, posa-li, unta'l, s'i faça (*pàssim*), tayla-la, unta-lli, gita-li, jeta-y, façe's; [3v]: perfuma'l.

Els demostratius: [1r]: aquella, aquel; [2r]: aquí, là; [2v]: là, d'aquí (*pàssim*), aquest; [3r]: açò.

Morfologia dels quantitatius: [1r]: quan; [2r]: tan (*pàssim*), tant (*pàssim*); [2v]: poca, tant; [3r]: plus, pus, tant.

Els indefinits: cascun [1r, 2v, 3r, 3v], i *pàssim*, tota [1r], hom [1r, 3r] i *pàssim*, tot [2v] i *pàssim*, totes [3r].

Les preposicions: ab [1r, 2r, 2v, 3r] i *pàssim*, per [1r, 3r, 3v] i *pàssim*, en [1r, 2r, 2v, 3r] i *pàssim*, de [1r, 2r, 2v, 3r, 3v] i *pàssim*, a [1r, 2r, 2v] i *pàssim*, ve[r]s [2r], sobre [1r], damunt [1r], tro [2r, 2v, 3r, 3v] i *pàssim*, entrò [1r], dintre [1r], dins [3v], laïns [2v].

Altres adverbis, preposicions i/o conjuncions: desús [1r, 3r], sus [1r, 2v], ensús [3r], puys [1r, 2r, 2v, 3r, 3v], puxs [1r, 2v], plus [3r], pus [3r], abdós [2v], ensemps [2v].

Morfologia verbal: volguesen, exir, sigua, dat, pren, cou, posa, mula, *ferme*, do, menjar, beure, serà guarida, á, posa, serà-se'n guarida, fiblar, pren, fen, met, maneges, dan, beure, és fiblant, serà

guarít, gire, serà guarida [1r]; pren, descarna, càpia, façes, cobrex, sia, unta, és encarnat, fe, liga, fen, met, lava, és dit, fos, gita [2r]; met, tragues, aga, pren, frig, muyla, mit, pots, bat, lexa, refresca, estiga, serà guarida, á, fen, mit, escarna, unta, demostra, mostra, crexen, forada, ixqua [2v]; fexa, mit, tin, estengues, cregues, cercla, unta, sia guarida, agues, fe, posa, dextrinamave, muntave, pusca, pujar, unta, faça, tayla, faça, garda't, gita, lava, jeta, façe's, fes, sia guarida [3r]; pren, trobes, gita, plega, perfuma, pren, met [3v].

La -e de tercera persona del singular.

El fragment, documenta tres casos, l'un de present d'indicatiu: *gire* [1r], i els dos restants d'imperfet d'indicatiu: *dextrinamave*, *mundave* [3r].

3.3.2 Algunes precisions

El fragment presenta un cas de **vert** (verd) com a adjectiu d'una sola terminació, procedent del llatí **vīride**. Els exemples que reporta el DCVB fan pensar que cap a la segona meitat del segle XV ja havia aparegut un femení analògic *verda*, sense, però, bandejar-ne l'ús d'una sola terminació durant aquest segle.

L'adjectiu numeral femení *dues* és recollit pel petit fragment unes quantes vegades. Procedeix del llatí **dūas**, femení. El CIVAL el documenta des de la segona meitat del segle XIII fins l'any 1611, igual com el CICA. Aquest el documenta majoritàriament en el català oriental continental.

L'article femení singular *la*, en el sintagma **la una cama**, no s'elideix amb la vocal tònica següent. Sembla habitual aquest fet, i actualment en valencià és molt general (Veny ed. 1971: 127).

La contracció de la preposició feble *per* amb l'article masculí singular i/o plural no es va fer efectiva fins passat el segle XV i encara dependent de les varietats diatòpiques de la llengua. En el fragment estudiat en trobem un cas: **per lo nas** [3v].

plus/pus. Els casos de *plus* documentats pel DECLC no van més enllà del segle XIII: Jaume I, Lull, *Costums de Tortosa*, etc., tot i que *pus* també presenta documentació matinerà. El DCVB reporta casos que van del segle XIII al XV. D'altra banda, el CIVAL enregistra casos del segle XIII al XV i el CICA, del XIII al XVI, majoritaris en la varietat diatòpica nord-occidental. Respecte a *pus* (< *plus*, llatí **plus** 'més'), direm que tant el CIVAL com el CICA en documenten casos del XIII al XVII, i n'és aclaparadorament majoritari l'ús a la segona meitat del segle XIV en les varietats diatòpiques nord-occidental i valenciana.

laïns. El CICA documenta casos que s'estenen des de la segona meitat del segle XIII fins a la primera del XV, i és majoritari en la varietat balear, per contra no hi és en català nord-occidental i en valencià. El CIVAL en recull un cas al segle XIV.

entrò. Del llatí *intro* 'cap a dins', i en llyg. 'fins'. El DCVB solament en reporta casos del segle XIII (Lull). El CICA en documenta des del XIII fins al XVI. El major nombre de casos prové del segle XIV (segona meitat). Diatòpicament, és més nombrós en català septentrional. El CIVAL en reporta casos que abracen els segles XIII al XV.

Quant a la morfologia verbal, el fragment recull formes majoritàriament imperatives, adients al tipus de discurs escrit pràctic de tipus preceptiu. Es tracta d'un text molt sobri i auster, d'ús esversat, en definitiva, com correspon als textos tècnics.

3.4 Comentaris lexicals

[1r]: **fonol**[l], llatí **fenūcūlu**. El CIVAL tan sols enregistra una ocurrència datada en 1380 (*Llibre dels fets*, ms. d'aquesta data). El CICA el documenta als *Col·loquis de la ciutat de Tortosa*, de la varietat diatòpica tortosina. La majoria de les ocurrències pertanyen a la varietat septentrional (6).

No hi ha cap ocurrència en valencià, segons aquest corpus. Actualment, s'estén per les localitats de Ribarroja d'Ebre (124), Móra d'Ebre (129), la Codonyera (132), Horta de Sant Joan (135), Vallde-roures (136), Bellmunt de Mesquí (137), la Ginebrosa (138), Aiguaviva de Bergantes (139), Roquetes (140), Mas de Barberans (141), Sorita (142), Amposta (143), Xiva (144), Ulldecona (145), Rossell (146), Vinaròs (147), Sant Mateu del Maestrat (148), Vilafranca dels Ports (149), Albocàsser (150), Alcalà de Xivert (151), Atzeneta del Maestrat (152), Cabanes (153), localitats relacionades històricament, amb més o menys assiduitat, amb els Ports de Morella i el Maestrat.

[1r]: **caparós**. Es tracta del sulfat de ferro o caparrós, documentat pel DCVB entre els segles XIV i XV. Amb la variant fonètica que apareix en el nostre fragment, el documenta al *Misses Joan* (vers 1466). El CIVAL, però, no en reporta cap ocurrència amb el sentit de 'sulfat de ferro', ans els casos que documenta són tots cognoms, mentre que el CICA enregistra la nostra variant fonètica a l'obra de menescalia coneguda com *Lo cavall* (vers 1450), que és un text diatòpicament oriental.

[2r]: **nuu de l'espata**, també anomenat *nodus Atlantios* per Plini el Vell,⁹ és la primera vèrtebra cervical (*vide supra*).

[2r]: **forch [forc]**. El DCVB defineix el terme com "mida equivalent a la distància entre el cap del dit polze i el del dit índex, tan separats com sia possible; és format damunt *forca*, per masculinització". Com a mesura de longitud, el CIVAL solament l'enregistra en 2008. Segons l'ALDT, és paraula viva al sud del Principat i de la Franja i al nord del País Valencià (vegeu Conclusions).

[2r] **treyt de bal[l]esta**. El sintagma 'treyt de ballesta' no és documentat pel CIVAL. Aquest corpus acull 'tret de ballesta' (anys 1380, 1410, 1525), però també 'tirs de ballesta' (1490, *Tirant lo Blanc*). La forma *treyt* apareix al CIVAL en el sentit de *traure una cosa d'algun lloc*. Del llatí **tractum**, 'tirat', *part. pass.* de **trahere**, 'traure, tirar'. El CICA, per la seva part, documenta 'treyt de ballesta' a terres diatòpicament orientals: segle XIV (primera meitat) a obres com el *Llibre dels fets*, i al *Viatge a Terra Santa* (català septentrional). Segons aquests corpus el sintagma seria més propi de terres orientals de l'idioma.

[2v] **lart [llard]**. El CIVAL documenta **lart** al *Diccionari de rims* (1371) de Jaume Marc, i posteriorment **llard** en autors moderns (1976-2013). El CICA, per la seva banda, el documenta, respectivament, al segle XIV (primera meitat) i al XV, en obres com el *Cànon* d'Avicenna (34 vegades) text diatòpicament oriental septentrional, i al *Llibre de Sent Soví* (català), un *Receptari* (oriental continental) i al *Regiment de sanitat per a Jaume II* (oriental septentrional). Sembla, doncs, d'ús oriental des de molt antic. Del llatí **lardu** o **laridum**.

[2v] **lone [llong]**. Del llatí **longu** 'llarg'. El CIVAL enregistra tan sols 2 ocurrències d'aquesta variant fonètica, en els anys 1298, 1498. El CICA en presenta moltes més, que abracen des de la primera meita del segle XIII (2 ocurrències) fins a la segona meitat del segle XV (14 ocurrències). Provenen majoritàriament de la varietat diatòpica oriental septentrional.

[3r]: **sement d'oli**. Llatí **semēnte** (també **sementim**). El significat que hi dona el DIEC és el de 'llavor'. Contràriament, el DCVB en recull tres significats: a) 'llavor (de plantes)', b) 'líquid seminal', i c) 'descendència'. En català medieval és un terme documentat a bastament (136 ocurrències, vegeu CICA). Apareix en gairebé tots els àmbits d'ús d'aquest període: a) *àmbit literari* (prosa: 3 oc.); b) *àmbit literari* (poesia: 8 oc.); c) *àmbit historiogràfic* (6 oc.); d) *àmbit religiós* (29 oc.); e) *àmbit administratiu cancelleresc* (1 oc.); f) *àmbit administratiu local* (6 oc.); g) *àmbit jurídic* (9 oc.); h) *àmbit científic i tècnic* (70 oc.); i) *àmbit privat* (epistolari i dietaris: 2 oc.). És clar que el major nombre d'ocurrències se l'enduu l'àmbit científic, puix que es tracta d'un terme provinent

9. "Hic spinae articulum scite nodum Atlantion uocant, est autem primus" ['Aquesta vèrtebra s'anomena atlantion; és la primera de l'espina'] (*Naturalis historia*: XXVIII, 27, 29).

d'aquest món. Apareix a les obres següents: *Començaments de medicina* (Llull, 1274-1278), *Cànon d'Avicenna* (segle XIV), *Regiment de preservació de pestilència* (Jaume d'Agramont, 1348), *Aforismes II* (segle XV), *Llibre del tresor* (traducció de Guillem de Copons, 1418), *Regiment de sanitat per a Jaume II* (Arnau de Vilanova, vers 1308-1310), *Lo cavall* (mitjan segle XV), *Quesits* (Girolamo Manfredi, 1499), *Llibre del coc* (Mestre Robert, vers 1458-1491). De les 136 ocurrences que recull el CICA, tan sols en quatre obres apareix amb el significat referit a l'aspecte reproductiu o sexual: 1) les *Vides de sants rosselloneses*, 2) *Les edats i l'epístola de Jesucrist*, c) els *Quesits*, i d) l'*Espill*. El DTCA documenta 37 formes d'aquest mot a les obres següents: a) *Homilies d'Organyà* (6), b) *Quesits* (6), c) Ausiàs March (2), d) *Dotzè del Crestià* (2), e) *Llibre de meravelles* (6), f) *Evast e Blaqueria* (3), g) *Doctrina pueril* (2) h) *Regiment de la cosa pública* (1), i) *Trobes en llaors de la Verge Maria* (6), j) *Començaments de medicina* (1), l) *Art demostrativa* (1), m) *Regiment de pestilència* (1). La nostra lexicografia moderna l'enregistra a: Labèrnia (1840, II: 689): "sement. Llavor", i Escrig (1851: 775): "semént. Simiente ó semilla para sembrar" (vegeu també Gimeno 2014: 354-357).

[3v]: **ous cruus**. El terme *cruu* prové del llatí **crūdu**. El CIVAL n'enregistra 12 ocurrences que abracen els anys 1296-1497, amb els següents autors i obres: *Llibre d'establiments i ordinacions de la ciutat de València* (obra anònima), *Diccionari de rims*, *Sermons* de sant Vicent Ferrer, Ausiàs March, *Tirant lo Blanc*, *Bíblia parva*, *Vita Christi* (Isabel de Villena). El CICA el recull durant els segles XIV (primera part) i XV. Les dues ocurrences del segle XIV són valencianes (*Manual de consells de la ciutat de València*). Les cinc de la primera meitat del segle XV són ocurrences de la varietat diatòpica oriental (*Lo somni*, el *Decameró*, el *Memorial del pecador remut*, el *Regiment de sanitat per a Jaume II* i els *Aforismes*). Per a la segona meitat del segle XV en recull dues ocurrences, totes dues provinents d'autors valencians (Joanot Martorell i Ausiàs March). En suma: quatre ocurrences procedents de la varietat diatòpica occidental-valenciana, i cinc de l'oriental (català, català oriental, català oriental continental, català oriental septentrional). El sintagma *ous cruus* és recollit pel CICA al *Llibre de Sent Soví* (1 ocurrencia, ms. de la primera meitat del segle XV) i al *Llibre del coc* (3 oc., vers 1458-1491).

[3v]: **pilma**. El DCVB solament l'esmenta i el defineix com "emplastre confortant", que sembla tret del *Diccionario de la Real Academia Española*. No és inclòs al DIEC. L'AVL accepta la definició del DCVB amb l'afegit de 'medicinal'. No apareix al CICA i el CIVAL tan sols és capaç de donar-ne dues ocurrences (d'època recent) en les obres *Breve vocabulario valenciano-castellano* (1827) de Just Pastor Fuster i *Vocabulario valenciano-castellano* (1868) de Josep Maria Cabrera. En deixa fora, però, els lexicògrafs valencians Sanelo, Lamarca i Martí Gadea, citats per Coromines (*vide infra*). Aquest corpus encara recull tres ocurrences més, però amb un significat diferent del terme. Finalment, cal dir que és també enregistrat (3 ocurrences) per un diccionari anònim (1825) publicat fa molt poc de temps (Ribera 2016), l'autor del qual s'amaga sota les sigles C.M.G. El DECLC (VI, 539-540) de J. Coromines afirma que prové del llatí **epithema** (i aquest del grec) "per via mig-sàvia", i cronològicament la situa en 1400 sota la variant *pipma*, i *pilma* ja cap a finals del segle XV.

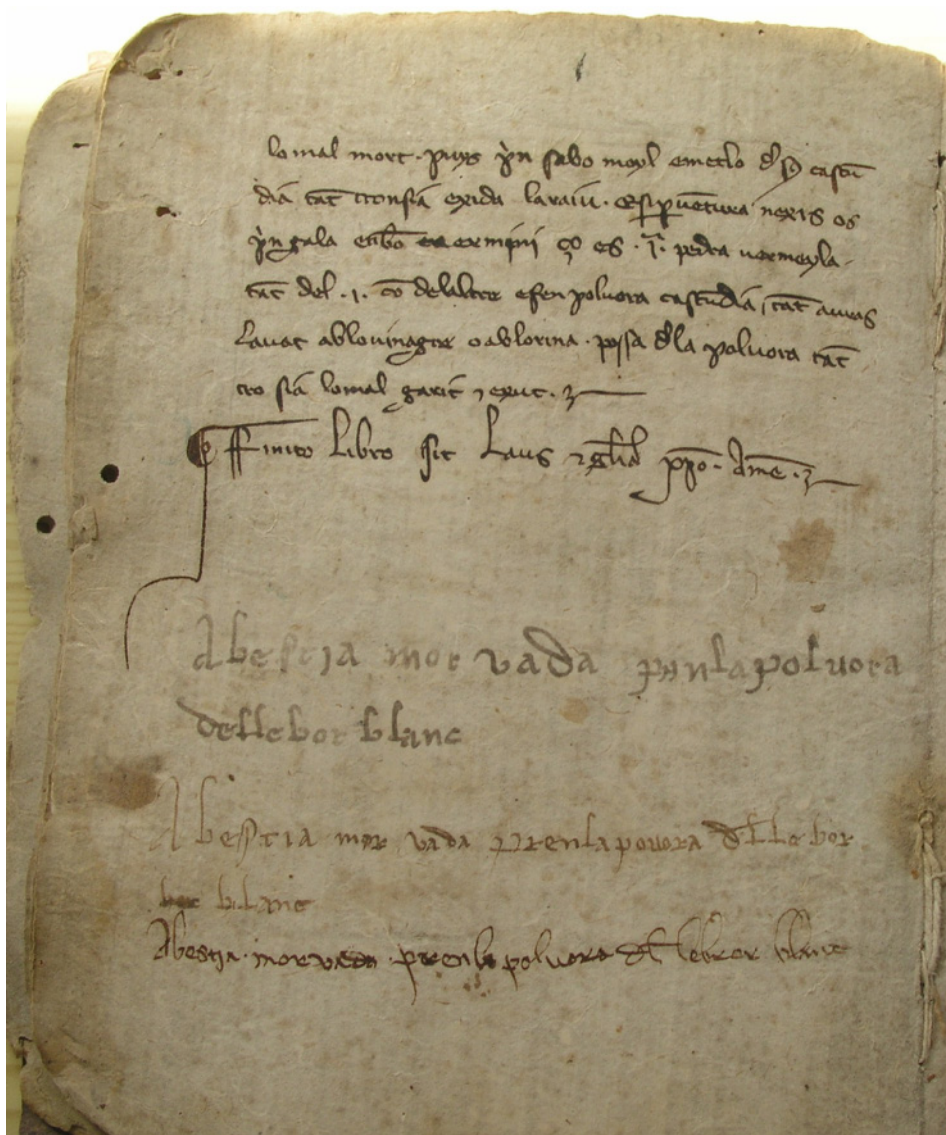

Fig. 4: Llibre de menescalia [16v] (mà 4)

4 Conclusions

4.1 Data del manuscrit

L'anàlisi codicològica i del contingut del manuscrit aporta dades suficients per a datar-ne l'elaboració a mitjan segle XIV i més concretament, quant a la de la primera part escrita i més formal, vers 1340-1350. L'estudi lingüístic del fragment inicial del manuscrit no desmenteix aquesta datació.

Per a la datació de la llengua del manuscrit, ens basem en uns quants elements lingüístics, com ara els casos de monoftongació provinents de [aw] > [a]: *garit*, *garda't*, *can* i *ayga*. La monoftongació es documenta entre els segles XIII al XV, tant al CIVAL com al CICA. Una cosa a destacar és que, generalment, sol ser per al segle XIV que s'enregistra un major nombre d'ocurrències en la varietat diatòpica oriental.

Pel que fa a la forma patrimonial *onça* (< llatí *ūncia*), cal dir que el CIVAL la recull entre els segles

XIII (segona meitat) i finals del XV. El CICA distribueix la forma entre el bloc oriental i occidental de la següent manera: la primera meitat del segle XIII presenta quatre casos adscrits al català oriental i fins al XIV no hi ha noves ocurrencies. La primera meitat d'aquest segle n'enregistra 40 ocurrencies, totes valencianes, però la segona meitat, canvia d'orientació i en recull 15 ocurrencies per a la varietat diatòpica oriental. La segona meitat del segle XV enregistra ocurrencies tant orientals com occidentals gairebé d'una manera anivellada. Encara el segle XVI enregistra *onça*: dinou ocurrencies a la primera meitat, totes orientals, i tres d'occidentals/valencianes.

El llatí clàssic **deōrsūm** dona els resultats *josum*¹⁰-*jusum* en llatí vulgar, la primera solució dels quals seria la més acostada a l'ètim, *jós*, mentre que la segona, *jusum*, hauria provingut de la primera per influència de *susum* (< **sūrsum**). Finalment, **de** + **deorsum** donaria *dejós-dejús*. Segons Coromines (DECLC: IV, 927), totes dues solucions són igualment antigues, i ja apareixen des dels orígens de la llengua. El CIVAL enregistra *dejós* des de la segona meitat del segle XIII fins a la primera del XV en textos valencians. El CICA en reporta 53 en total, dels quals 23 són d'origen occidental (nord-occidental i valencià).

La forma *nuu* (< llyg. * **nūdu**) presenta poquíssimes ocurrencies en els corpus, tant en el CIVAL (6 oc.), com en el CICA (2 oc.) i totes valencianes del segle XV.

Pel que fa a *laïns/llaïns* (< **allā dīns**) són formes enregistrades entre els segles XIII (segona meitat) i XV (primera meitat). Totes les ocurrencies que apareixen en el CIVAL i en el CICA provenen de la varietat diatòpica oriental.

D'altra banda, hi ha el cas dels gerundis dels verbs *fer* i *creixer*, que segons Coromines terminen en *-n* en català antic, per bé que van anar anivellant-se amb les terminacions *-nt* del participi de present. El nostre fragment, com ja hem vist més amunt, n'enregistra dues ocurrencies: *fén* (fent) i *crexén* (creixent), indicadores d'una etapa arcaica de la llengua, si tenim en compte les dades (malauradament poques) del CICA i del CIVAL. Per a *crexén*, el primer corpus en documenta sis en total, distribuïdes de la següent manera:

- a) Tres ocurrencies en la segona meitat del segle XIII, que corresponen a les *Vides de sants rosselloneses* (català oriental septentrional).
- b) Dues ocurrencies a la primera meitat del segle XIV (el *Llibre dels fets* i els *Diàlegs de sant Gregori*, català oriental, central i septentrional).
- c) Una ocurrencia a la segona meitat del segle XIV, que correspon a la traducció del *Cànon* d'Avicenna (català oriental septentrional).

Aquests corpus no enregistren cap ocurrencia per a *fén* (< fent).

Les formes *plus/pus* (segle XIV), *entrò* (majoria de casos del segle XIV), *caparós* (caparrós, s. XIV-XV), *treyt de ballesa* (primera meitat del segle XIV, a terres orientals), *lart* (llard, segona meitat segle XIV), *lonc* (llong, segles XIII-XV), *sement* (segles XIII-XVI) i *cruu* (segles XIV-XV) ens permeten afirmar que la varietat diacrònica del fragment que hem analitzat pot situar-se a mitjan segle XIV.

4.2 Adscripció diatòpica

Com s'ha vist, l'anàlisi interna del manuscrit indica que s'elaborà a l'àrea de Morella, localitat on fou trobat per Manuel Betí. Lingüísticament, caldria, doncs, adscriure'l a la varietat diatòpica tortosina meridional. Aquesta hipòtesi es veu corroborada pels indicis lingüístics que apareixen en

10. El resultat *josum* ja apareix a la *Mulomedicina Chironis*, obra del segle IV.

el fragment analitzat, com veurem tot seguit.

El vocalisme àton del fragment situa primerament la varietat diatòpica en el català occidental:

a àtona: *anap*, *aquella* [ɪɾ] (posició inicial); *gargamella* [ʒɾ] (posició pretònica); *estopa* [ɪɾ] (posició final).

e àtona: *espatla* [ɪɾ] (posició inicial); *refredada* [ʒɾ] (posició pretònica); *volguesen* [ɪɾ] (posició final).

o àtona: *ortigues* [ʒɾ] (posició inicial); *color* [ʒɾ] (posició pretònica); *polsos* [ɪɾ] (posició final).

Dins, però, del bloc occidental de l'idioma, encara podem afinar una mica més i gosem apuntar unes quantes dades que ajuden a situar el fragment en la varietat diatòpica valenciana i, en algun cas, tortosina meridional:

espatla/espatlada [ʒɾ]: és el resultat fonètic antic, conservat actualment en balear, valencià i tortosí, provinent de la combinació L amb les dentals D o T: **spat**la > espat'la > *espatla*, substantiu que crea el verb *espatlar*.

enpastrat [ʒv]: en el sentit d'untar de matèria pastosa és pròpiament valencià. Està documentat molt tardanament pel CIVAL (segle XIX) i no apareix al CICA.

redona [ʒɾ]: la documentació que reporta el CIVAL (segles XIII al XV) és tota valenciana. El CICA l'enregistra majoritàriament en la varietat diatòpica occidental-valenciana (segles XIII-XV).

açò, façes, onça, onçes, terç en terç, çera, faça, façe's, calç: es tracta de l'africada [ts], grafiada ç davant a, o, u i c, davant e, i. Aquestes grafies, i el so que representaven, tenen un origen compartit amb el francès, l'occità i l'espanyol. Es tracta dels sons consonàntics provinents dels aplecs llatins *ty*, *dy* i de la consonant *c* davant les vocals palatals (*e*, *i*). Aquests sons van seguir uns processos paral·lels coincidents en un moment determinat, que deixarem de banda, i que es poden resumir molt sumàriament així: *ty* > *tsy* > *ts* > *s*, **platea** > **plaça**, **petia** > **peça**, etc., de tal manera que abans de 1200 la ç era una africada, gairebé *t+s*, i avui és un so idèntic al d'una *s* sorda, en tot el territori lingüístic, llevat d'alguna zona. Segons Coromines, la confusió entre l'etapa africada *ts* i l'alveolar *s*, s'esdevingué primer en el segle XIII al llarg de la costa, des del Rosselló fins a València, però en el moment de l'arribada dels cristians, la distinció entre africada i alveolar era quasi total, i així va continuar, creant zones de manteniment durant els segles XIV i XV, com el Maestrat, els Ports i, fins i tot, la Plana de Castelló. Vegeu, al manuscrit, [ʒv]: **terç en terç, çera**; [ʒɾ]: **açò, faça, façe's, calç, unces**; i [ʒv]: **çera, onça, onçes**.

Aquesta afirmació es veu corroborada per la documentació generada per l'orde de Montesa durant el segle XIV, en la qual no trobem cap exemple de confusió entre ç i s. La no confusió ens revela la pronúncia diferenciada dels sons consonàntics en cada cas, així que mentre es mantenia la distinció no hi havia possible confusió gràfica.

Exemples: *per ço* [pertsɔ] (1345, 1358, 1359, 1383); *avinença* [avinentsa] (1348, 1359); *açò* [atsɔ] (1329, 1345, 1348, 1358, 1359, 1376, 1379, 1380, 1382, 1383); *faça* [fátsa] < *facia* (1358, 1359); *terç* [tarts] < *tertiu* (1358); *façats* [fatsáts] < *faciatis* (1329, 1383); *conexença* [konefentsa] (1383); *ça* [tsá] < *ecce ha* (1384); *força* [fórtsa] < *llvg. fortia* (1345, 1349, 1383); *tinença* [tinentsa] < *tenentia* (1345, 1382 i passim); *caçar* [katsár] < *captiare* (1380); *mijaçant* [midçatsánt] (1345); *convinença* [konvinentsa] < *convenientia* (1349); *forçar* [fortsár] < **fortiare* (1348, 1379); *faç* [fáts] < *facio* (1348); *ací* [atsí] < *llvg. ecce hic* (1345, 1348, 1349, 1359, 1379, 1382 i passim); *caces* [kátses], derivat de *caçar* (1380); *sancer* [santsér] < *sinceru* (1345); *cera* [tséra] < *cera* (1290).

Les grafies ç/c, articulades com a consonants africades [ts], mostren ben a les clares que els escrivans que van redactar els documents d'on hem extret les mostres, i els casos extrets del fragment estudiat, no s'equivocaven mai a l'hora de triar entre ç/c o s/ss, perquè les primeres grafies sonaven [ts] i les segones, [s].

Els casos *façes* [fátses], *onçes* [óntsés], *çera* [tséra] i *façe's* [fátses] del fragment, que haurien

d'haver-se escrit amb grafia *c* no representen la confusió ç = ss, ans serveixen per a remarcar l'articulació africada [ts].

El fragment estudiat documenta tres casos de *-e* final, l'un de present d'indicatiu, *gire* [1r], i els dos restants d'imperfet d'indicatiu, *dexinflammave* i *mntave* [3r]. Es tracta de la *-e* de tercera persona del singular. És sabut que a gran part de la zona occidental de l'idioma la desinència de la tercera persona del singular dels temps verbals és *-e*. El canvi de timbre en la vocal àtona /a/ travada per una consonant així com en posició posttònica interna de la penúltima síl·laba, és un procés que ja havia atès la llengua quan fou trasplantada a la zona septentrional valenciana com a conseqüència de la conquesta: **casas** > *cases*; **cantas** > *cantes*; **tabulas** > *taules*; **donant** > *donen*; **portat** > *porte*; **dicat** > *digue*. Cronològicament, el podem situar al segle v, és a dir, encara dins l'època del llatí vulgar o quotidià. Però, en el cas de la desinència verbal *-at* > *-e*, el resultat de la vocal en les varietats diatòpiques occidentals modernes és molt irregular perquè no va esdevenir-se a tota la zona quan el procés s'engegà, ja que el procés va ocupar un nou estadi a les zones on posteriorment s'havia perdut la *-t*, fet que motivà el canvi vers *-a* per la pèrdua del fenomen de la vocal travada. El resultat *-e* (< *-at*) predomina en la varietat diatòpica occidental: és general a les comarques valencianes septentrionals fins al riu Millars, a les comarques tortosines de la Terra Alta i de la Ribera de l'Ebre i a les comarques del Matarranya, el Baix Cinca, la Llitera, la Ribagorça i a les comarques lleidatanes; tot i així, la norma ortogràfica en aquest cas és *-a*, probablement per la importància que han tingut les ciutats com Tortosa i València, que tenen *-a*.

Hem de concloure, amb totes les reserves que hom vulgui, però, que els pobladors de la zona del Maestrat i dels Ports provenien majoritàriament d'aquelles comarques on l'estadi fonètic evolutiu havia romàs en *-e* final, estadi que encara es conserva en aquestes comarques.

Si prenem com a base la tercera persona del singular del verb *cantar*, els exemples en algunes localitats són els següents: *desinència* [-e] Riba-roja d'Ebre, Calaceit, Morella, Benassal, Alcalà de Xivert, Tamarit de la Ribera, Castelló de la Plana, Arnes, la Pobla de Massaluca, la Pobla de Benifassà, Beseit, Canet lo Roig, Pena-roja de Tastavins, Ares, el Portell, la Mata, Castell de Cabres, el Boixar, Morella, Xert, Peníscola, Vilanova d'Alcolea, les Coves de Vinromà, Sorita, Vilafranca, Albocàsser, Herbers, Sant Jordi, la Torre de l'Espanyol, etc.; *desinència* [-a]: Tortosa, Roquetes, Sant Jaume d'Enveja, Rasquera, Benicarló, Alcanar, Amposta, Santa Bàrbara, Aldover, etc.; *desinència* [-ɛ]:¹¹ el Perelló, Benifallet, Móra d'Ebre, Fredes, la Sénia, Traiguera, Sant Rafel, els Valentins, Sant Joan del Pas, Vinaròs, Sant Mateu, etc.

Casos de *-e* de tercera persona es troben en la documentació de l'orde de Montesa: *començe* (Morella, 1317), *face* (Culla, 1376), *puxe* (Sant Mateu, 1360, 1380; Culla, 1376), *ere* (*pàssim*) (Peníscola, 1326; Sant Mateu, 1360), *serie* (Sant Mateu, 1360), *posave* (Sant Mateu, 1360), *comptave* (Peníscola, 1326), *affermave* (Peníscola, 1326).

El cas de **fonoll** és un exemple de lèxic pertanyent al tortosí, tant septentrional, com meridional. El llatí **fenūcūlu** > *fenuc'lu* > *fenoll* per assimilació a la *o* tònica passa a *fonoll*. L'ALDC (mapa 1086) ens en mostra la distribució geogràfica, que fins i tot va més enllà de les terres tortosines. Segons aquest atlas, responen *fonoll* les localitats de Móra la Nova (129), Massalió (130), Valljunquera (131), la Codonyera (132), l'Ametlla de Mar (133), Torrelilla (134), Horta de Sant Joan (135), Vall-de-rourous (136), Bellmunt de Mesquí (137), la Ginebrosa (138), Aiguaviva de Bergantes (139), Roquetes (140), Mas de Barberans (141), Sorita (142), Amposta (143), Xiva de Morella (144), Ulldecona (145), Rossell (146), Vinaròs (147), Sant Mateu del Maestrat (148), Vilafranca dels Ports (149), Albocàsser (150), Alcalà de Xivert (151), Atzeneta del Maestrat (152) i Cabanes de l'Arc (153).¹²

11. És la variant fonètica de la vocal àtona *a*.

12. La ciutat de Castelló de la Plana fa servir *fenoll* i *fonoll* indistintament.

Un altre terme d'ús tortosí (septentrional i meridional) és **forc**. L'ALDT (mapa 143) ens en fa la següent distribució geogràfica: *Terra Alta*, la Pobla de Massaluca (1), Gandesa (2), Arnes (3); *Ribera d'Ebre*, Móra d'Ebre (5), Rasquera (6); *Baix Ebre*, Benifallet (7), Paüls (8), Aldover (9), el Perelló (10), Tortosa (11), Sant Jaume d'Enveja (12), Santa Bàrbara (13); *Montsià*, Alcanar (16), Sant Joan del Pas (18), els Valentins (19), la Sénia (20); *Baix Maestrat*, Sant Rafel (21), Rossell (22), Canet lo Roig (23), Traiguera (24), Xert (26), Vinaròs (27), Benicarló (28), Peníscola (30), Sant Mateu (31); *Tinença de Benifassà*, Castell de Cabres (32), el Boixar (33), Fredes (34), la Pobla de Benifassà (35); *Matarranya*, Torredarques (36), Pena-roja de Tastavins (37); *Ports de Morella*, Morella (39), la Mata (41), Sorita (42), Herbers (43).

palm (< llatí **palmu**) és enregistrar pel CIVIL del segle XIII fins a la primera meitat del XVI en documents valencians, i al CICA és majoritari en la varietat occidental/valenciana.

Finalment, cal dir que el còdex és un testimoni més de l'ús del català per a l'accés als coneixements pràctics de caràcter científicotècnic, en concret la menescalia o medicina dels cavalls i altres animals de peu rodó. Per tot això, aquest tipus de manuals pràctics interessava tant els individus que tenien per ofici l'exercici de la menescalia, els menescals, com els que, a l'àmbit privat, desitjaven tenir a mà un text d'autoajuda sobre una matèria de tan sensible importància: nobles, mercaders i altres persones usuàries habituals de les cavalleries. El manuscrit morellà molt probablement pertangué a un pareire o mercader de la zona i això, tenint en compte que els testimonis que han tendit a conservar-se són els que provenen de l'elit nobiliària, en fa un supervivent de gran interès per a tot tipus d'estudis.

5 Obres citades

Ms. Castelló de la Plana, Societat Castellonenca de Cultura, ms. s/n [menescalía]

Alanyà i Roig, Josep. 2002. 'Nigromància, violència i males arts als Ports de Morella: l'assassinat de Valença de Vinatea (s. XIV)', *Papers dels Ports* 1a època, 1: 1-15 <<http://tinyurl.com/nyaqpus>>

ALDC: Veny i Clar, Joan; Pons i Griera, Lúdia. 1993-2016. *Atles lingüístic del domini català*, 7 vols (Barcelona: Institut d'Estudis Catalans) <<http://tinyurl.com/klgsky5>> [accessed 25-02-2017]

ALDT: Gimeno Betí, Lluís. 1997. *Atles lingüístic de la diòcesi de Tortosa*, Biblioteca de Dialectologia i Sociolingüística, 4 (Barcelona: Institut d'Estudis Catalans)

BITECA: *Bibliografia de textos antics catalans, valencians i balears*, ed. by Gemma Avenoza, Lourdes Soriano and Vicenç Beltran (Berkeley: University of California) <<http://tinyurl.com/m7uqlzj>> [accessed 25-02-2017]

CICA: *Corpus Informatitzat del Català Antic*, ed. by Joan Torruella, Manuel Pérez Saldanya and Josep Martines (Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona) <<http://www.cica.cat>> [accessed 25-02-2017]

Cifuentes i Comamala, Lluís. 2002. 'Cavalls, bous i vaques: sobre manescalía i agronomia a Catalunya entre l'Edat Mitjana i la Moderna', in *Actes de la VI Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica (Vic, 2000)*, ed. by Josep Batlló Ortiz, Pasqual Bernat López and Roser Puig Aguilar (Barcelona, Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica), pp. 87-91

Cifuentes, Lluís. 2006. *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, 2nd edn, Col·lecció Blaquerna, 3 (Barcelona: Universitat de Barcelona; Palma: Universitat de les Illes Balears)

CIVAL: *Corpus Informatitzat del Valencià* (València: Acadèmia Valenciana de la Llengua) <<http://cival.avl.gva.es>> [accessed 25-02-2017]

Colón, Germà; Garcia, Arcadi; García Edo, Vicent (ed.). 1970-2007. *Furs de València*, 11 vols, Els Nostres Clàssics A, 101, 105, 113, 121, 130, 134, 136-140 (Barcelona: Barcino)

Coromines, Joan. 1971. *Lleures i converses d'un filòleg* (Barcelona: Club Editor)

Coromines, Joan. 1976. 'Història de la confusió de dues parelles de consonants antigues: ç i ss; y i ll', in his *Entre dos llenguatges*, Biblioteca de Cultura Catalana, 19 (Barcelona: Curial), 1: 13-51

DCVB: Alcover, Antoni M.; Moll, Francesc de Borja. 1964-1969. *Diccionari català-valencià-balear*, 2nd edn, 10 vols (Palma: Moll) <<http://devb.iecat.net>> [accessed 25-02-2017]

DECLC: Coromines, Joan. 1980-1991. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 10 vols (Barcelona: Curial; Caixa de Pensions 'La Caixa')

Díaz Manteca, Eugenio. 1987. *El Libro de poblaciones y privilegios' de la Orden de Santa María de Montesa (1234-1429)* (Castelló de la Plana: Diputació Provincial de Castelló)

DTCA: *Diccionari de Textos Catalans Antics* (Barcelona: Centre de Documentació Ramon Llull de la Universitat de Barcelona) <<http://www.ub.edu/diccionari-dtca>> [accessed 25-02-2017]

Dualde Pérez, Vicente. 1997. *Historia de la albeytería valenciana*, Estudis, 11 (València: Ajuntament de València)

Duarte i Montserrat, Carles; Alsina i Keith, Àlex. 1984. *Gramàtica històrica del català*, 3 vols,

- Manuels Curial, 7 (Barcelona: Curial)
- Escrig, José. 1851. *Diccionario valenciano-castellano, dedicado á la Sociedad económica de amigos del país de esta ciudad de Valencia* (Valencia: Impr. de J. Ferrer de Orga) <<http://tinyurl.com/mt8ufgn>>
- Ferragud Domingo, Carmel. 2009. *La cura dels animals: menescals i menescalía a la València medieval* (Catarroja: Afers)
- García Edo, Vicent. 1992-1993. 'Notarios de Morella y aldeas entre los siglos XIII a XVI: identificación y "signum notarial"', *Estudis Castellonencs*, 5: 5-62
- Gimeno Betí, Lluís. 2000. *Josep Pascual Tirado i l'obra del Diccionari (1920-1930)* (Castelló de la Plana: Societat Castellonenca de Cultura)
- Gimeno Betí, Lluís. 2006. *Panorama sumari de les lletres valencianes: escriptors castellanencs dels segles XIX al XX* (Castelló de la Plana: Societat Castellonenca de Cultura)
- Gimeno Betí, Lluís. 2014. 'El lèxic mèdic català durant la baixa Edat Mitjana: entre la terminologia popular i la culta. Materials per al seu estudi. El cas de l'*Speculum al foder*', *Estudis Romànics*, 36: 343-372 <<http://tinyurl.com/mzkuuov>> <DOI: 10.2436/20.2500.01.155>
- Labèrnia, Pere. 1839-1840. *Diccionari de la llengua catalana: ab la correspondència castellana y llatina*, 2 vols (Barcelona: Estampa dels hereus de la Viuda Pla) <<http://tinyurl.com/kr7le8e>>
- Ribera Ribera, Josep. 2016. *El diccionari inèdit de C. M. G.: una aproximació al valencià del segle XIX*, Biblioteca Sanchis Guarner, 85 (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat; València: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana)
- Sciència.cat DB. *Base de dades de la ciència i la tècnica en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, ed. by Lluís Cifuentes i Comamala (Barcelona: Centre de Documentació Ramon Llull de la Universitat de Barcelona) <<http://tinyurl.com/q3e748k>> [accessed 25-02-2017]
- Veny i Clar, Joan (ed.). 1971. Jacme d'Agramont *Regiment de preservació de pestilència (s. XIV)* (Tarragona: Diputació Provincial)